

1. Πήλινο κεφάλι από άγνωστη θέση της Θεσσαλίας.

2. Πήλινο κεφάλι από άγνωστη θέση της Θεσσαλίας (σταροσχημα μάτια).

3. Πήλινο κεφάλι από τη Μαγούλα Κωτσάκη (σταροσχημα μάτια).

Πορτρέτα από τη Νεολιθική Θεσσαλία

Στα τελευταία χρόνια πολλά ευρήματα στο θεσσαλικό χώρο –τόσο τυχαία όσο και ανασκαφικά– έχουν πλουτίσει τις γνώσεις μας για το νεολιθικό άνθρωπο της Θεσσαλίας. Από τα τυχαία ευρήματα μία σημαντική κατηγορία αποτελούν τα ειδώλια ανθρώπων, ζώων και οι μινιατούρες αντικειμένων.

Η μελέτη αυτή αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης κοινής έρευνας του Κέντρου Ερεύνες της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών και της ΙΕ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας πάνω σε αδημοσίευστα νεολιθικά ειδώλια από την Ανατολική και τη Δυτική Θεσσαλία, που ο αριθμός τους ξεπερνά τις 2.500. Στις σελίδες που ακολουθούν έχει επιλεγεί να δοθεί σε πρώτη παρουσίαση στην ελληνική βιβλιογραφία μια ομάδα κεφαλιών ανθρωπόμορφων ειδωλίων, προερχόμενων από διάφορους νεολιθικούς οικισμούς τόσο της Ανατολικής όσο και της Δυτικής Θεσσαλίας, τα οποία παρουσιάζουν χαρακτηριστικούς ανθρώπινους τύπους σε βαθμό που θα μπορούσε κανείς να τα χαρακτηρίσει σαν πραγματικά πορτρέτα.

Δρ. Κώστας Γαλλής

ΙΕ' Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας

Δρ. Λαία Ορφανίδη

Κέντρον Ερεύνες της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών

Όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, τα ειδώλια για τα οποία γίνεται λόγος είναι ως επί το πλείστον ευρήματα επιφανειακών ερευνών, πράγμα που δεν επιτρέπει την τυπολογική τους κατάταξη σε σχέση με τη στρωματογραφία. Για το λόγο αυτό θα ασχοληθούμε περισσότερο με τη μορφή παρά με τη χρονολόγησή τους, σε μια προσπάθεια να δημιουργήσουμε μια πρώτη ταξινόμηση.

Μερικά από τα ειδώλια που πα-

ρουσιάζουμε στη μελέτη αυτή διατέθηκαν από τους ευρέτες τους, Κων/νο Θεοδωρόπουλο, Εμμ. Καραμανώλη και Τάκη Τλούπα, τους οποίους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή για την πολύτιμη συνεισφορά τους στη μελέτη της θεσσαλικής προϊστορίας.

Όλα τα χαρακτηριστικά της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής εμφανίζονται ήδη κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή. Παρατηρούμε ότι συνυπάρχουν

τόσο τα υλικά κατασκευής όσο και οι διάφοροι τύποι των προσωπικών χαρακτηριστικών της κόμμωσης κτλ. Παρ' όλα αυτά, κατά γενική ομολογία, ήδη και από παλαιότερους ερευνητές, τα περισσότερα από τα θεσσαλικά ειδώλια είναι πολύ φυσιοκρατικά, ενώ στην επόμενη περίοδο δεν είναι ούτε φυσιοκρατικά αλλά ούτε και καλά πλασμένα. Κατά την τελευταία φάση της Νεότερης Νεολιθικής παρατηρείται αύξηση της σχηματοποίησης και

πτώση της ποιότητας. Γι' αυτό το λόγο και μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, στη μελέτη αυτή προχωρούμε από τα πιο ολοκληρωμένα προς τα πιο σχηματισμένα είδη.

Από τυπολογική σκοπιά, τα κεφάλια που παρουσιάζουμε μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: τα φυσιοκρατικά και τα σχηματισμένα. Για την αποφυγή παρερμηνείας και σύγχυσης, θεωρούμε αναγκαίο να δώσουμε την ακριβή έννοια του όρου. Με τη λέξη σχηματισμένη δεν εννοούμε απλούστευση ορισμένων χαρακτηριστικών αλλά υπεραπλούστευση, όπως στις περιπτώσεις που το κεφάλι είναι ένα τριγωνικό κομμάτι ηπάλου ή πέτρας. Αντίθετα, η λέξη «φυσιοκρατία» χρησιμοποιείται για τις περιπτώσεις όπου αποδίδονται, έστω και περιληπτικά, τα περισσότερα στοιχεία του ανθρώπινου κεφαλιού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα περισσότερα από τα φυσιοκρατικά παραδείγματα είναι κατασκευασμένα από ηπάλου, σε αντίθεση με τα σχηματισμένα, όπου χρησιμοποιούνται, σε ίδια περίπου αναλογία, και ο ηπάλος και η πέτρα. Συνεπώς είναι πιθανότατο ότι η αιτία για τη σχηματισμένη (ή για την προτίμηση πέτρας για τα σχηματισμένα κεφάλια) θα πρέπει να είναι η δυσκολία στη χρήση της πέτρας, μια και αυτό απαιτεί πιο επίδεξη κατασκευαστή.

Η τυπολογία μας, βασισμένη στη μορφολογία των εκατοντάδων κεφαλιών που έχουν φωτογραφηθεί και μελετηθεί, έχει αποδείξει τουλάχιστον εννέα βασικές κατηγορίες με μεγάλη ποικιλία, όπου ορισμένα ανατομικά χαρακτηριστικά έχουν αποδοθεί με υψηλό καλλιτεχνικό αισθητήριο. Με εξοίρεση τα λίθινα κεφάλια, τα υπόλοιπα ηπάλια που έχουμε μελετήσει ως τώρα έχουν πλασθεί γύρω από ένα κυλινδρικό, επιμήκη, ηπάλου πυρήνα πάνω στον οποίο επικολλήθηκε το πρόσωπο, στις περισσότερες περιπτώσεις. Ο ηπάλος έχει συχνά προαιτίξεις και το χρώμα του ποικίλει από ανοικτό κίτρινο σε σκούρο κόκκινο. Επίσης έχουμε τουλάχιστον δύο κεφάλια από μαύρο

ηπάλου, που χρησιμοποιήθηκε, απ' ό,τι φαίνεται, ηθελημένα. Περιπτώσεις επιφανειών με επιχρύσωση ή στιβίωση, μερικές φορές μάλιστα και με ίχνη χρώματος ή πραγματικής γραπτής διακόσμησης, μαρτυρούν ειδική, επιμελημένη κατασκευή των συγκεκριμένων κεφαλιών (ή και ολοκληρωμένων των ειδωλίων). Τα προσωπικά χαρακτηριστικά αποδίδονται ή με χαμηλό ανάγλυφο ή εγχάρακτα, ενώ η μεγαλύτερη προσοχή δίνεται στα επίθετα μάτια ή μύτη. Το στόμα, όταν υπάρχει, είναι μία μικρή, οριζόντια σχισμή και τα αφτιά συχνά δεν δηλώνονται καθόλου. Αντίθετα, έχουμε περιπτώσεις περιτεχνών κομώσεων που αποδίδονται εγχάρακτα ή και με τους δύο τρόπους.

A. Φυσιοκρατικά κεφάλια

1. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται κεφάλια πλασμένα γύρω από ένα κυλινδρικό λαμό του οποίου η διάμετρος μερικές φορές μικραίνει προς την κορυφή. Το πρόσωπο είναι ελλειψοειδές ή ρομβοειδές, κολημένο λίγο πιο χαμηλά από την κορυφή του κυλίνδρου, έτσι ώστε να δίνει την εντύπωση ύπαρξης μάσκας ή μαλλιών χτενισμένων σε κότσο. Τα αφτιά μερικές φορές έχουν αποδοθεί πλαστικά, συχνά όμως δεν δηλώνονται καθόλου. Η μύτη είναι επίθετη και το στόμα μια οριζόντια εγχάραξη. Τα μάτια είναι βαθιές, οριζόντιες ή ελαφρά λοξές σχισμές. Μία παραλλαγή αυτού του τύπου κεφαλιού έχει επίθετα, σταρρόχημα μάτια με εγχάραξη και μια μικρή ή επιμήκη σχισμή για το στόμα. Αυτοί οι τύποι φαίνεται να είναι αρκετά κοινοί και σε άλλες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Θεσσαλίας, όπως π.χ. στο Αχιλλείο (Gimbutas et al, 1989, 183, εικ. 7.20), αλλά σ' αυτή την περίπτωση, λόγω της προεξέχουσας μύτης τους, συμπεριλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία με άλλα ραμφόσχημα κεφάλια, στα οποία το επίθετο πρόσωπο δεν διακρίνεται σαφώς από τον κυλινδρικό λαμό και ο αξονας του κυλίνδρου δεν είναι κατακόρυφος αλλά στο εσωτερικό έχει κλίση προς τα πίσω για να τονισθεί το στό-

μα των μαλλιών με περιεπιόσμενες ταινίες. Κεφάλια παρόμοια με τα δικά μας έχουν επίσης βρεθεί στον Προδρόμο, την Αλώνισσο (Θεοχάρης 1973, πιν. 16, 20-21. Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 34, 40), τη Μαγούλα Καραμουρλάρ (Θεοχάρης 1973, πιν. 216) και άλλες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Θεσσαλίας (Χουρμουζιάδης 1973, πιν. 83-84, 91, 94, 100, 105). (Εικ. 1, 2, 3).

2. Μια δεύτερη κατηγορία αποτελούν τα κεφάλια με κυλινδρικό λαμό όπου έχει επικολληθεί το πρόσωπο και η κόμμωση είναι επίθετη. Το πρόσωπο είναι ελλειψοειδές, με επίθετη μύτη και επίθετα ελλειψοειδή, σταρρόχημα μάτια με λοξή εγχάραξη. Το στόμα, όπου υπάρχει, είναι ένα μικρό, οριζόντιο βαθούλωμα από εργαλείο με πλατιά απόληξη. Τα αφτιά δεν δηλώνονται. Τα μαλλιά έχουν χωρίστρα στο κέντρο και πλασιώματα το πρόσωπο, ενώ στρίβουν προς τα έξω, κάτω από το ύψος των αφτιών, έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για γυναικείο κεφάλι. (Εικ. 4, 5).

3. Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται κεφάλια με κυλινδρικό λαμό, εξέχουσα μύτη και επίθετη κόμμωση. Στο πρόσωπο κυριαρχεί μια ραμφόσχημη μύτη και το στόμα, όταν υπάρχει, μόλις διακρίνεται σαν μικρή, οριζόντια εγχάραξη. Τα μάτια δηλώνονται τις περισσότερες φορές με επίθετα κομματάκια ηπάλου που φέρουν λοξή εγχάραξη, ενώ σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις είναι απλές εγχάραξεις. Τα μαλλιά αποδίδονται με τρεις ή περισσότερες επίθετες κοταίδες, που είτε έχουν κοινή κορυφή είτε ξεκινούν από μια μικρή χωρίστρα στο κέντρο του κεφαλιού. (Εικ. 6, 7).

4. Ορισμένα εντέλες φυσιοκρατικά ηπάλια κεφάλια, το καθένα με διαφορετικό τύπο και μορφολογία, αποτελούν μια τέταρτη κατηγορία. Αυτά τα κεφάλια, πλασμένα με μεγάλη δεξιοτεχνία, έχουν τέτοια εκφραστική δύναμη που μπορούν θαυμάσια να θεωρηθούν πορτρέτα υπαρκτών, σημαντικών ατόμων της νεολιθικής κοινωνίας της εποχής εκείνης. Παρόμοια παραδείγματα από άποψη πλασμά-

4. Πήλινο κεφάλι από τη θέση Πανάγου.

5. Πήλινο κεφάλι από τη θέση Κούτσουρο.

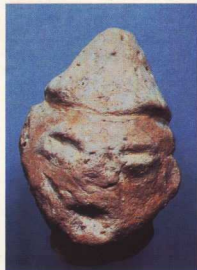
6. Πήλινο κεφάλι από το Σταυρό.

7. Πήλινο κεφάλι από τη Μαγούλα Αρπέλια.

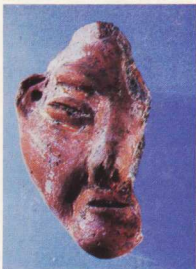
8. Πήλινο κεφάλι από τη θέση Σουφλι.

9. Πήλινο κεφάλι από τη θέση Χαρά.

10. Πήλινο κεφάλι από τη θέση Γελάνη.

11. Πήλινο κεφάλι από το Δομοκό.

12. Πήλινο ειδώλιο από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου.

τους προέρχονται από τον Πρόδρομο (AN) (Θεοχάρης 1973, πιν. 34) αλλά και βορειότερα, από τους Σιταγρούς (AN) (Gimbutas 1986, πιν. LI, 1, εικ. 9.27). (Εικ. 8, 9, 10, 11).

5. Στις μια πέμπτη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε ειδώλια που, παρά το γεγονός ότι διατηρούν τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά, δείχνουν τάσεις γενικότερης σχηματοποίησης. Χαρακτηριστικό παραδειγμα το ειδώλιο από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (εικ. 12): μόνο τα σταρόσχημα μάτια και η μύτη αποδίδονται πλαστικά, ενώ υπάρχει η γενική εντύπωση της μετάβασης προς την τυποποίηση. Τα μαλλιά αποδίδονται με εγχάρακτες γραμμές. Το ειδώλιο αυτό είναι χρονολογημένο με βεβαιότητα στην πρώιμη NN, για το λόγο ότι βρέθηκε μαζί με άλλα έξι ειδώλια σε ένα πήλινο ομοίωμα σπιτιού (Gallis 1985: 20-4), κάτω από το δάπεδο οικίας των αρχών της φάσης Τσαγκλι-Λαρία. Το σύνολο φαίνεται ότι αποδίδει μια οικογένεια με ηγραιότερα και νεότερα μέλη. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, πιστεύουμε ότι πρόκειται για αποθέτη θεμελίωσης κάτω από το δάπεδο, κοντά στην εστία, με σκοπό την προστασία και ευημερία των ενόικων.

Είναι βέβαια γνωστό ότι όλα τα ειδώλια δεν προέρχονται μόνο από ανασκαφές. Μερικά τυχάρω ερυθράματα μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα σύμφωνα με τη γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση τους που χαρακτηρίζει κάποια βέβαιη χρονολογική φάση. Για το λόγο αυτό παραθέτουμε παρενεθικά στο πρόσωπο της εικ. 13 που αποτελεί καινοτομία για τα νεολιθικά γοττόρα και που, λόγω της γραπτής του διακόσμησης, τοποθετείται στα πρώιμα στάδια της MN. Στην πραγματικότητα το συγκεκριμένο αυτό πρόσωπο δεν προέρχεται από ειδώλιο αλλά από το τοίχιμα αγγείου και αποτελεί πρόβλημα κατά πόσο ο καλλιτέχνης επεδίωξε να αποδώσει ένα αληθινό ανθρώπινο πρόσωπο ή κάτι άλλο. Μοιάζει με αποτροπαικό κεφάλι, σαν αυτά που γνωρίζουμε από την Αρχαϊκή ή Κλασική εποχή, όπως τα κεφάλια των γοργονίδων. Με

τα στογγυλά μάτια, τα μεγάλα ρουθούνια και την προεξέχουσα γλώσσα μοιάζει να αποσκοπεί στον εκφοβισμό του θεατή.

6. Στην έκτη κατηγορία ανήκουν ραμφόσχημα, πηλίνα κεφάλια με τριγωνικό πρόσωπο που έχει δύο λοβούς, στην επιφάνεια των οποίων έχουν επικολληθεί σταρόσχημα, εγχάρακτα μάτια. Στόμα και αφτιά δεν δηλώνονται. Το πίσω μέρος του κεφαλιού είναι είτε κυρτή μάζα πηλού είτε προεξοχή με επιφάνεια επίπεδη επάνω και επικλινή προς τα πίσω, μερικές φορές διακοσμημένη με κάποιο είδος κεφαλοδεσμού.

Παρόμοια κεφάλια από τους Σιταγρούς (Φάσεις II και III) μαρτυρούν ότι ο τύπος αυτός έχει διαδοθεί και βορειότερα (Gimbutas 1986, πιν. LI, 3, εικ. 9.29. Πιν. I, 3α-3β, εικ. 9.25. Πιν. LI, 2, εικ. 9.28). (Εικ. 14α,β).

7. Μια έβδομη ξεχωριστή κατηγορία σχηματίζεται από πηλίνα κεφάλια σε υψίλο λαμό, όπου το πρόσωπο έχει επικολληθεί στην κορυφή του λαμιού. Το επάνω τμήμα των κεφαλιών αυτών περιτρέχεται από παράλληλες, εγχάρακτες γραμμές που δημιουργούν την εντύπωση ύπαρξης κεφαλοδεσμίας. Τα αφτιά και η μύτη αποδίδονται πλαστικά, ενώ τα επιθήτα, ελεμφοειδή, σταρόσχημα μάτια έχουν λοξή εγχάραξη. Το στόμα είναι μια οριζόντια εγχάραξη. Συγκρίσιμο υλικό υπάρχει από το νησάκι του Αγ. Πέτρου στις γειτονικές Σποράδες, όπου έχουμε περίπου όμοια, θαυμάσια αποδοσμένη κεφαλοδεσμία (Efstratiou 1985: εικ. 75β). (Εικ. 15).

Β. Σχηματοποιημένα κεφάλια

1. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει κεφάλια ακρόλιθων ειδωλίων, συνήθως από μάρμαρο. Από πλευράς περιγράμματος, είτε είναι τραπέζια με τη στενότερη βάση τους προς τα κάτω είτε επιμήκη, ανεστραμμένα τρίγωνα με στογγυλεμένες γωνίες. Συχνά τα κεφάλια αυτά κομούνται με γραπτά, γεωμετρικά σχέδια σε κοκκίνο ή μαύρο, που όμως ποτέ δεν αποδίδουν προσωπικά χαρακτηριστικά. Έχουμε

πληθώρα παρόμοιων παραδειγμάτων από το Διμήνη (NN) (Σκαφίδα 1984-85: εικ. 221-24, 226-28, 233, 235-36, 239-43, 250, 252, 255), από το Ραχμάνι (Θεοχάρης 1973: 307, εικ. 30) και από άλλες θέσεις της Θεσσαλίας (Χουρμουζιάδης 1973: πιν. 64β).

2. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν απλά, τριγωνικά κεφάλια, συνήθως επικολλημένα σε υψίλους λαμούς. Τα κεφάλια αυτά δεν έχουν προσωπικά χαρακτηριστικά αλλά μερικές φορές φέρουν διατρήσεις στις δύο επάνω γωνίες.

Παραλλαγή αυτού του τύπου έχει και ένα δεύτερο, μικρότερο, ανεστραμμένο τρίγωνο στο πίσω μέρος, ενωμένο στην κορυφή με το μπροστινό τρίγωνο κατά μήκος της βάσης του.

Η ομοιότητα των κεφαλιών αυτών με της Κεράρας στην Κέα (NN) είναι προφανής (Coleman 1977: πιν. 71d, 73β, c), πράγμα που εύλογα θέτει το ερώτημα μήπως ενδεχόμενα βρισκόμαστε μπροστά στους προάγγελους των κυκλαδικών ειδωλίων.

Τα κεφάλια που παρουσιάζονται στις σελίδες αυτές αποσκοπούν στο να προσθέσουν συμπληρωματικές πληροφορίες για την ειδωλοπλαστική στη νεολιθική Θεσσαλία. Ο αριθμός των κατηγοριών δεν είναι οριστικός, λόγω του μεγάλου συνολικού αριθμού των αντικειμένων που πρόκειται τελικά να μελετηθούν. Παρ' όλα αυτά, είναι εμφανές ότι τα φυσιοκρατικά, θεσσαλικά ειδώλια έχουν ιδιαίτερη μορφή σε σύγκριση με ειδώλια από άλλες θέσεις της νεολιθικής Ελλάδας. Διαφοροποιούνται σαφώς τόσο από κεφάλια της βόρειας Ελλάδας, που παρουσιάζουν βαλκανικές επιρροές, όσο και από το σύνολο των αιγαικών και κρητικών αντίστοιχων. Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι τα κεφάλια που συμψύονται με τον μακρύ λαμό είναι γενικά κοινά, αλλά η κατηγορία A1 δεν συναντιέται ποτέ στην Ελλάδα. Η Gimbutas βλέπει ο' αυτή την παράδοση μασοφόρους ή ακόμη μία πτηνόμορφη θεά. Όμως, εάν λάβουμε υπόψη ότι ο τύπος A1 ανήκει στην Αρχαιότερη Νεολιθική, οπότε και έγιναν οι πρώτες προσπάθειες για ειδωλο-

πλαστική, είναι προφανές ότι οι ειδωλοπλάστες θα επέλεγαν απλούς τρόπους απόδοσης των κεφαλιών. Τα ειδώλια Α1 είναι μάρτυρες αυτών των τρόπων: το ειδωποίο τμήμα κάθε ειδωλίου –το κεφάλι– πλάθεται ξεχωριστά και στη συνέχεια επικολάται στον κυλινδρικό λαϊμό/κεφάλι. Με το πέρασμα του χρόνου φαίνεται ότι υπογραμμίζονται τα προσωπικά χαρακτηριστικά είτε με χαμηλό ανάγλυφο, είτε με εγχαράξεις, είτε ακόμα με γραπτή διακόσμηση. Με άλλα λόγια, πρόκειται περισσότερο για εξέλιξη και δεξιότητα στις πλαστικές τέχνες παρά για πορτρέτο κάποιας συγκεκριμένης θεάς. Βεβαίαι, μάσκες μπορεί να υποδηλώνονται όπου έχουμε πραγματικά κινητά πρόσωπα ή όπου καλύπτουν εμφανώς τα αφτιά: αλλά ακόμα και στην περίπτωση αυτή μπορεί να δείχνουν, εκτός από το πορτρέτο μιας νεολιθικής θεάς, τη δυνατότητα του ανθρώπινου προσώπου να αλλάζει έκφραση σαν να φοράει μάσκα.

Οι τύποι Α2 και Α3 υπογραμμίζουν την κόμμωση. Αν δεχθούμε ότι μια περίτεχνη κόμμωση είναι γυναικείο χαρακτηριστικό, τότε τα κεφάλια αυτά παριστάνουν γυναίκες. Αυτό υποστηρίζεται και από τις περιπτώσεις ακέραιων ειδωλίων με ανάλογα κεφάλια και με δήλωση του φύλου τους.

Η φυσιοκρατία αποκορυφώνεται με τα κεφάλια του τύπου Α4, όπου διακρίνεται καθαρά η εξέλιξη της δεξιότητας ώστε να μπορεί να αποδίδει συγκεκριμένα πρόσωπα. Τα κεφάλια αυτής της κατηγορίας έχουν τέτοια περιφραστική δύναμη που επιτρέπει να χαρακτηρισθούν προσωπογραφίες. Ο ειδωλοπλάστης μοιάζει να έχει αποκτήσει τη δυνατότητα να δείχνει την ηλικία, τη φυσική παραμόρφωση ή τις στιγμιαίες εκφράσεις πραγματικών, ζωντανών ανθρώπων.

Οι προχωρημένες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής φαίνεται ότι αποτελούν την αφετηρία για σχηματοποίηση. Τα κεφάλια των ειδωλίων συνεχίζουν να αποδίδονται φυσιοκρατικά, με τη διατήρηση των προσωπικών χαρακτηριστικών και τη διακόσμηση όμως η γενική τους

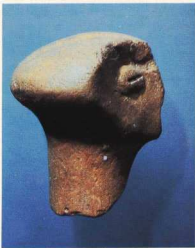
13. Πήλινο πρόσωπο, που αποτελεί το τοίχωμα αγγείου, από άγνωστη θέση της Θεσσαλίας.

μορφή αλλάζει και γίνεται, απ' ό,τι φαίνεται, περισσότερο στυλιζαρισμένη. Ο ειδωλοπλάστης υπογραμμίζει χαρακτηριστικά και διακοσμεί με χρώμα και εγχαράξεις όπως και στην κεραμική. Παρ' όλα αυτά, το κεφάλι ως σύνολο δεν έχει τόσες λεπτομέρειες όσες συναντάμε στα παραδείγματα από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Διακρίνονται ήδη τα πρώτα δείγματα της σχηματοποίησης της Νεότερης Νεολιθικής.

Τα κεφάλια που ανήκουν στην Νεότερη Νεολιθική είναι πολύ σχηματοποιημένα. Τραπεζία, τρίγωνο, ελλείψεις και άλλα απλά σχήματα αντικαθιστούν τη λεπτομερή απόδοση των προσωπικών χαρακτηριστικών. Από τη μελέτη των δημοσιευμένων κεφαλιών ειδωλίων καθώς και από την ανάλυση των δικών μας, που μέχρι σήμερα έχουν επιλεγεί μεταξύ 400 ειδωλίων και πλέον, θεωρούμε ότι μπορούμε να απομονώσουμε τουλάχιστον τις 9 κατηγορίες που αναφέρουμε πιο πάνω. Πιστεύουμε ότι η μελλοντική μελέτη θα αυξήσει αυτόν τον τυπολογικό κατάλογο.

Τελειώνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι, μέχρι στιγμής, η γενική εντύπωση από τη μελέτη των θεσσαλικών ειδωλίων είναι ότι τα ειδώλια αυτά, με μερικές εξαιρέσεις, αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, διαφορετική από τις ομάδες ειδωλίων άλλων ελληνικών περιοχών. Κατά συνέ-

πεια, ένας προσεκτικός ερευνητής έχει τη δυνατότητα να αναγνωρίσει, στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα θεσσαλικό ειδώλιο και να το διακρίνει από άλλα παραδείγματα από την Ελλάδα.

14α,β. Πήλινο κεφάλι από τον Ηλιά Καρδίτσας.

Βιβλιογραφία

- Bakalakis, G. - Sakellariou, A. 1981: *Paradimi*. Mainz.
- Coelman, J. E. 1977: Keos I, Kephala. Princeton.
- Efstratiou, N. 1985: Agios Petros. A Neolithic Site in the Northern Sporades. BAR International Series 241.
- Gallis, K. 1985: A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly. *Antiquity* 59: 20-4.
- Gimbutas, M. 1982: *The Goddesses and Gods of Old Europe*. Berkeley and Los Angeles.
- Gimbutas, M. 1986: Mythical Imagery of the Sitagroi Society, in C. Renfrew - M. Gimbutas - E. S. Elster, *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece*. Vol. I, Los Angeles.
- Gimbutas, M. - Winn, S. - Shimabuku, D. 1989: Achilleion, a Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C. Los Angeles.
- Hellstrom, P. (ed.) 1987: *Paradiseis, a Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace*. Stockholm.
- Milošić, V. et al. 1976: Die Deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien, 1966: *Agia Sofia Magula, Karagyosmagula, Bunar Baschi*. Bonn.
- Milošić, V. et al. 1976: Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. I. *Das Frühe Neolithikum*. Bonn.
- Sargaki, A. 1977: *Anthropomorphic Figurines of Neolithic Greece except Thessaly and Crete*. M. A. Thesis, University of Edinburgh.
- Skafield, E. 1984-5: *Analisi Formale e Contestuale degli Idoli Neolitici del Sito Dimini in Tessaglia*. Thesis, University of Pisa.
- Sotiriadis, G. 1906: Bericht über die Ausgrabungen in Lokris Hesperia und Phokis. *Athenische Mitteilungen* 31: 392-404.

15. Πηλινο κεφάλι από τη Μαγούλα Εκούβερο.

Theocharis, D. R. 1956: Nea Makri: Eine grosse Neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon. *Athenische Mitteilungen* 71: 1-29.

Treuil, R. 1983: *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens*. Paris.

Ucko, P. 1968: *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete, with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*. Royal Institute Occasional Paper 24. London.

Wace, A. J. B. - Thompson, M. S. 1912: *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.

Wace, A. J. B. 1949: *Prehistoric Stone Figurines from the Mainland*. *Hesperia Suppl.* 8: 422-26.

Weinberg, S. S. 1951: *Neolithic Figurines and Aegean Interrelations*. *AJA* 55: 121-33.

Weinberg, S. S. 1977: *Anthropomorphic Stone Figurines from Neolithic Greece*, in J. Timme (ed.): *Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium*. Karlsruhe.

Zervos, C. 1934: *L'art en Grèce des Temps Préhistoriques au début du XVIIIe Siècle*. Paris.

Zervos, C. 1962: *Naissance de la Civilisation en Grèce*. Paris.

Γαλλής, Κ. 1989: Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 16: 6 κ.ε.

Ορφανίδη-Γεωργιάδη, Α. 1987: Τα Νεολιθικά Ειδώλια του Αιγαίου. Πρακτικά του Συνεδρίου για το Προϊστορικό Αιγαίο, 30/8-5/9/1987 (υπό δημοσίευση).

Ορφανίδη, Α. 1990: *Νεολιθικά Ανθρωπόμορφα Ειδώλια της Λακωνίας*. Θησαυρίσματα Δ. Β. Βαγιακάκου, Αθήνα.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1958: Προκεραμική Θεσσαλία. Προσωρινή Περιγραφή Ανασκαφών. *Θεσσαλικά* I: 70-86.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1959: Πύρραος. *Θεσσαλικά* Β: 29-67.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1962α: Από τη Νεολιθική Θεσσαλία (I). *Θεσσαλικά* Δ: 63-83.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1962β: Θεσσαλία, Ξέσλο. *Έργον*: 39-48.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1963: Θεσσαλία, Ξέσλο. *Έργον*: 27-35.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1965: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1962: 24-35.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1966α: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1963: 40-44.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1966β: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1965: 5-9.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1966γ: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1966: 5-7.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1967α: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1967: 5-9.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1967β: Ξέσλο. *Έργον*: 35-37.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1967γ: Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας Αρχή και Πρώμη Εξέλιξη της Νεολιθικής Βόλος.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1968: Ανασκαφαι εις Ξέσλο. Πρακτικά 1968: 24-30.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1969: Ανασκαφές στο Ξέσλο. Αρχαιολογικά Ανάλεκτα

εξ Αθηνών, 2: 32-6.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1973: Νεολιθική Ελλάδα. Αθήνα.

Τσούτσας, Χ. 1899: Ανασκαφαι εν Θεσσαλία. Πρακτικά 1899: 101 κ.ε.

Τσούτσας, Χ. 1908: Α Προϊστορική Ακρόπολις Διμηθίου και Ξέσλο. Αθήνα.

Χορμυζιάδης, Γ. 1969: Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας: Μεγάλη Βρύση. Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών: 169-72.

Χορμυζιάδης, Γ. Χ. 1973: Η Ανθρωπόμορφη Ειδώλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας. Βόλος.

Portraits from Neolithic Thessaly

K. Gallis - L. Orphanidi

This article is only the summary of a joint publication on the figurines in private collections of Thessaly. The relevant project was carried out by the Research Center for Antiquity of the Athens Academy and the IE² Ephorate of Prehistoric and Classic Antiquities at Larissa.

The article refers to a choice of twenty Neolithic figurine heads found in various sites of Eastern and Western Thessaly. These heads have been selected from over 2.500 unpublished figurines, which belong to private collections. They have been rendered with such an expressive power and realistic features that they could be considered as portraits of unknown members of the Neolithic Thessalian society.

These heads, apart from exhibiting a very interesting modeling technique, contribute a lot to our knowledge of the appearance of the Neolithic face. However, since these figurines are surface finds, it is not easy to classify them in precise chronological groups. Nevertheless, an attempt of classifying them in chronological and topographical entities is made by comparing them to relevant pottery and to other published or unpublished figurines from Thessaly and the surrounding area.

Two main groups of heads seem to prevail so far: the naturalistic and the schematic one.

The first group of heads, usually made of clay, can be subdivided in two entities, the one sharing common characteristics – a fact possibly indicating the existence of figurine workshops; the other displays heads of free, plastic rendering with an emphasis on certain facial features.

The overall handling of these heads shows the artist's effort to portray specific members of the Neolithic community, an effort which often produces individual faces of overwhelming expression.

The second group includes figurine heads made of marble or other stone. Some of them are acroliths, while others do not bear any specific characteristics.